

**ЛУЛЕВА, А., И. ПЕТРОВА, П. ПЕТРОВ,
С. КАЗАЛАРСКА, Я. ЯНЧЕВА (съст.) БЪЛГАРСКИЯТ
СОЦИАЛИЗЪМ: ИДЕОЛОГИЯ, ВСЕКИДНЕВИЕ,
ПАМЕТ. СОФИЯ: АИ „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“,
2021, ISBN 978-619-245-147-9**

**LULEVA, A., I. PETROVA, P. PETROV, S.
KAZALARSKA, Y. YANCHEVA (eds.) THE BULGARIAN
SOCIALISM: IDEOLOGY, EVERYDAY LIFE, MEMORY.
SOFIA: PROF. MARIN DRINOV PUBL HOUSE OF
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, 2021, ISBN
978-619-245-147-9**

Николай Вуков (Nikolay Vukov)

Протеклите повече от три десетилетия след края на комунистическия режим в България свидетелстват за системно нарастване на изследователския интерес към периода преди 1989 г. в Източна Европа и за появата на нови и нови разработки, посветени на различни Наказателни практики спрямо хомосексуалните в България през 50-те и 60-те години на ХХ в. аспекти на политическия, социалния и културен живот през втората половина на ХХ в. На фона на богатия вече корпус от научна литература по тази проблематика е все по-трудно да се намерят изследователски ниши за разработването на нови и слабо проучвани теми. Значимостта на всяко изследователско поле се определя не само от възможностите за проучване на нови теми и за вкарване в научно обръщение на нов емпиричен материал, но също и от прилагането на различни подстъпи за анализ, от изпробването на нови интерпретативни подходи и нов прочит на наглед познати проблеми. В това отношение изследователският периметър на антропологията на социализма и пост-социализма не само продължава да удържа своята позиция на едно от най-плодотворните полета за антроположко и етноложко проучване в страните от Източна Европа, но и убедително се откроява със своя оригинален влог в съвременното развитие на хуманитарни дисциплини. Плод на работата на екип изследователи от секция „Етнология на социализма и пост-социализма“ в ИЕФЕМ-БАН, настоящият сборник „Българският социализъм: идеология, всекидневие, памет“ ясно показва неизчерпаемия потенциал за антроположко изследване на тази проблематика, но също и богатите възможности, които темите за социокултурните реалности от периода

на социализма предлагат за прилагане на нови изследователски ракурси и за по-добро разбиране на процеси и явления от нашата съвременност.

Сборникът е следствие от проведената през ноември 2019 г. престижна научна конференция на колегите от секцията – международен форум, който събра участници и представители на университети и изследователски центрове от редица страни в Европа и който беше едно от най-значимите научни събития, проведени от ИЕФЕМ-БАН през последните години. Изнесените на конференцията десетки интересни доклади и презентации – много от които предадени впоследствие за публикуване като научни статии – поставиха организационния комитет пред отговорната задача да направят възможно споделянето на тези научни текстове с по-широка аудитория и настоящият сборник е една от успешните прояви в тази посока. Сборникът включва двайсет статии и студии, посветени на различни теми, свързани с периода на социализма. Обхванати са разнообразни аспекти на живота и опита на българските граждани през тези десетилетия – политиките на колективизация и променената връзка със земята, пазарните практики и културата на потребление, трудовото всекидневие в различни сфери на икономиката, организационни форми на живот в производството и бита, наказателните практики спрямо малцинствени общности, принудителното изселване на население при строителството на язовири в социалистическа България, вещният свят от епохата на социализма, атеистичната политика през периода и останените от нея следи в паметта, медии и всекидневен живот преди 1989 г. и мн. др.

Освен разнообразните теми сборникът предлага изобилие от непубликувани и непроучвани досега архивни материали, богат корпус от устни свидетелства, събрани в резултат на системна изследователска работа, както и поредица от научни хипотези, имащи за цел да предложат по-задълбочено разбиране за политиките и практиките през тази епоха. Текстовете в сборника са предхождани от предговор, който въвежда в проблематиката на изданието и предлага ценни наблюдения за неговото полагане в натрупалата се вече богата научна литература по тези проблеми. Със своя преглед на актуалните изследвания по тази проблематика, открояването на редица значими теми и интерпретативни подстъпи в съвременните антроположки изследвания върху периода, и със своя задълбочен коментар на включените в сборника текстове, предговорът има стойност на самостоятелно изследване в сборника и откроява по убедителен начин много от неговите достойнства.

Въпреки че текстовете в сборника не са групирани в тематични групи и глави, тяхната подредба следва стройна и издържана логика, очертаваща различни тематични и проблемни връзки между тях. В началото на сборника е студията на Петър Петров и Доротея Добрева – *За промените в българското социалистическо село: „Заменките“ при колективизацията*, която прави ретроспекция на един от първите мащабни проекти за етноложко проучване на периода на социализма в България – проекта „Радуил“ от 90-те години на ХХ век. Като се опира на материали, събрани в рамките на този проект, и на последвала

изследователска работа през годините, статията откроява дълбоките икономически, социални и културни трансформации, които насилствено налаганата от БКП и държавата колективизация е причинила в българските села. Конкретен обект на анализ е реорганизацията на поземлената собственост при земеустро-яването на ТКЗС през 50-те години и следите, които тя е оставила в трудовия свят и паметта на селските стопани. Икономическите политики и сферата на пазара и потреблението са в центъра на внимание в статията на Никола Венков – *Кооперативният пазар като гордост и предизвикателство за социалистическата система*. Въз основа на устни свидетелства, материали от пресата и фотографии от най-големия пазар в София „Георги Кирков“ статията показва високата интегрираност на кооперативните пазари в системата на социализма като идеология и практическо управление. Статията посочва противоречивостта на управленската практика по отношение на този тип пазари, като лансира тезата за липсата на противопоставяне между идеология и пазари преди 1989 г. и за присъствието на предприемачество и неолиберално мислене в икономическата логика на държавния социализъм. Въпреки че предложената теза е спорна в редица отношения, тя приканва към дебат и без съмнение ще се превърне в отправна точка за по-нататъшни анализи в подобна перспектива.

Темата за труда и трудовото всекидневие е водеща за няколко от текстовете в сборника. Статията на Иванка Петрова – *Привилегия или принуда: нещатната екскурзоводска работа на учащи се в социалистическа България между нормата и трудовите практики* – е посветена на специфична форма на временна трудова заетост през летните месеци: сезонната работа на студенти като екскурзоводи за групи от чуждестранни туристи по линия на основаното през 1958 г. Бюро за младежки туризъм „Орбита“. Като се опира на биографични интервюта с бивши екскурзоводи, статията анализира трудовите норми и задължения, поставяни от Бюрото, и ролята на този трудов опит върху възприемането на живота и индивидуалните биографии през периода на социализма. Статията на Павлина Солачка – *Трудовото всекидневие в тютюнев комбинат „Пирин“ – Благоевград през 70-те и 80-те години на XX в.* – е посветена на работния ритъм във водещото предприятие в сферата на тютюневата промишленост от тази епоха. Въз основа на архивни документи, материали от медиите и биографични интервюта статията показва начините, по които профсъюзната и партийната организации влияят върху ангажираността и професионалната реализация на работниците, върху практиките за повишаване на ефективността на труда и дисциплината, а също и върху междуличностните отношения в трудовия колектив.

В статията на Соня Средкова – *Разкази на жени за трудовото социалистическо всекидневие в Бесарабия* – вниманието е насочено към засвидетелствания в автобиографични разкази жизнен опит на жени, израснали през съветския период в Украйна и Молдова. Статията се спира на най-важните моменти в техните трудови биографии, отношения на работното място, постижения и конфликти, съчетаването на професионални и семейни роли и прилаганите в

тази връзка жизнени стратегии. В любопитен паралел към българския случай статията показва различни позитивни моменти в спомените за този период (възможността жените да получат образование, квалификации, икономическа независимост), но също така командните методи в личния и професионалния живот и свързаните с това иронични или травматични подстъпи към миналото. В подобен план, но представяща български примери, е статията на Елена Петкова-Антонова – *Дейността на окръжния съвет на жените – гр. Смолян. Аспекти на политиката към жените през социализма в България*. Статията представя регионален пример за женска организация през периода на социализма и показва специфичните локални проекции на провежданата в страната държавна политика. Ключов момент е специалното внимание в статията към пресечната точка на политиката към жените и асимилационната политика по отношение на българските мюсюлмани през този период.

Преследването на другостта и различието е обект на анализ и в статията на Вероника Димитрова – *Наказателни практики спрямо хомосексуалните в България през 50-те и 60-те години на XX век*. Статията проследява промените в наказателните практики на социалистическия режим в България към хомосексуалните и постепенното заместване на схващането за „политическия враг“ с разбирането за „криминални елементи“. Като се спира на поредица от наказателни политики (изпращане в трудов лагер, изселвания, административни санкции и пр.), статията демонстрира усилията на законодателните органи през този период да дефинират и категоризират сексулно различните и да превърнат отношението към тях в част от държавната политика за социално дисциплиниране и инженерство. Проявите на експериментаторство и контрол над населението е застъпена и в статията на Лина Гергова – *Принудително изселване и принудителна модернизация: социални и културни последици от строителството на язовири в социалистическа България*. Статията анализира моделите на разселване, адаптация и модернизация на населението от села, които остават на дъното на построените след 1944 г. язовири в страната. Въз основа на богат набор от архивни документи за процесите на изселване и лични истории на изселени хора и техните наследници статията лансира тезата за провеждане на принудителна модернизация – разбиране, което стои в разрез с изразеното от авторката становище за липсата на строги мерки от страна на властите за насочване или ограничение на преселването. С подчертана чувствителност към влиянието, което потапянето на села оказва върху жизнените светове, е статията на Мариянка Борисова – *Паметта за селото на дъното на язовира – между романтиката и травмата*. Статията анализира поредица от устни свидетелства за преселването на население от потопените селища и откроява два ракурса на интерпретиране на тези процеси – оптимизма във връзка с извършваната социална промяна и травмата от унищожението на родните села.

Текстовете, анализиращи материалното наследство и вещния свят от периода на социализма, оформят друга своеобразна група изследвания в сборника. На

т.нар. „дисонантно културно“ наследство от периода на социализма е посветена статията на Златина Богданова – *Спомени и рефлексии върху „социалистическия“ градски център*. Статията анализира публичните пространства през периода на социализма и процесите на стандартизиране и хомогенизиране на социалната среда, намерило израз в създаване на модерни архитектурни ансамбли в градските центрове. Като разглежда конкретния пример на архитектурния ансамбъл в центъра на Асеновград, авторката откроява неговите функции като противоречиво и „нежелано“ културно наследство, което е обект на пресмисляне и преобразяване от жителите на града след 1989 г. Механизмите за легитимиране на социалистическия режим през материалните свидетелства е обект на внимание и в статията на Светла Казаларска – *За вещите и хората материалният обрат и изследванията на социализма*. Като взема за подстъп своеобразния „материален обрат“ в анализите върху тази епоха, статията се спира на системата за производство, разпространение и потребление на „социалистически стоки“ и откроява дълбоката символична връзка между властта и материалното през периода на социализма. На вещите от периода преди 1989 г. е посветена и статията на Николай Папучиев – *Минало за рециклиране: вещите от епохата на социализма между забравата и пазарните употреби*. Статията представя резултатите от антропологично изследване на функциите, които вещите от периода на социализма имат преди или след политическите промени. Открити са различни технически и символни употреби на предмети от близкото минало (като сувенири, музейни артефакти и др.) и ролята, която те имат за поддържането на лични истории и на носталгичен наратив за миналото.

Самостоятелна група от статии разглежда различни медийни явления и форми на публична комуникация през периода на социализма. Изследването на Катерина Гаджева – *Социалистическата мода и фотографията. Поглед към списание „Лада“ от 60-те години на XX в.* – е посветена на все още слабо проучваната тема за модата през социализма и за нейното отразяване в специализирано списание от този период. Въз основа на визуален материал от списание „Лада“ и на паралелите между западни и социалистически фотографии през втората половина на XX в. статията посочва редица специфики на социалистическото разбиране за мода и начина, по който това може да послужи като индикатор за разкодиране на политическия, художествен и социален контекст на времето. Медийното отразяване на спортни прояви е в центъра на внимание в статията на Венцислав Божинов – *Футболът в печатните медии преди 1944 г. и по време на комунистическия режим*. Статията представя процеса на развитие на футболната игра в България, като съсредоточава вниманието върху периода на комунистическия режим. Като прави аналитичен преглед на партийния официоз в „Работническо дело“ на специализирани спортни издания, излизали през този период, статията интерпретира футбола като отразяващ културните и социални промени в българското общество и като фактор, който сам способства за протичането на важни обществени промени. На социалните функции на друга специфична медия е посветена статията на Георги

Георгиев – *Книгите за оплаквания – медия и инструмент в социализма и източник за изследване на социалистическото всекидневие*. Опираща се на емпиричен материал от мнения и реакции на граждани в малкото запазени днес книги за препоръки, похвали и оплаквания от периода на социализма, статията анализира тяхната роля на комуникативен канал и инструмент, даващ възможност за обратна връзка от страна на потребителите, но така също като форма на контрол от съблюдаващите институции.

Изведена още в заглавието на сборника, темата за паметта присъства отчетливо в почти всеки един от включените текстове. Специално посветена на тази тема е статията на Милена Ангелова – *Съветизация на паметта. Съюзът на Бойците против фашизма и производството на памет (1945 – 1951 г.)*. Въз основа на обилен материал от съхранявания в Централния държавен архив документален фонд на Съюз на бойците против фашизма (СБПФ), статията анализира извършените по съветски модел промени в политиките на обществената памет след 1944 г., намерила израз в кампаниите по издигане на паметници на загинали „антифашисти“ по места, организирането на т.нар. възпоменателни митинги и организирането на различни художествени и музейни прояви в чест на героите за новия обществен строй. Като своеобразен контрапункт на протеклите през тези години процеси е политиката на държавата към топосите, свързани с монархическите институции преди 1944 г. Темата намира обстойно представяне в статията на Валентина Васева – *Памет и забрава – царските гробове при социализма и постсоциализма*. Статията представя в детайли случаите на погребване на четирима представители на царски семейства (Княз Александър I Батенберг, Принцеса Мария Луиза, Царица Елеонора и Цар Борис III) и проследява практиките на почит към тях преди 1944 г., последвани от обругаване и изличаване от обществената памет през периода на социализма. Подобавашо внимание е отделено и на процесите след 1989 г., когато след десетилетия на забрава тези места са възстановени и възвръщат функциите си като обекти на обществено поклонение.

Последните статии в сборника разглеждат основни аспекти на атеистичната политика на комунистическия режим. Системната атака към църквата и църковните институции е анализирана обстойно в статията на Валентина Шарланова – *Православните християнски храмове и манастири след комунистическия преврат в България от 9 септември 1944 г. (По примера на софийските църкви и манастири)*. Въз основа на лични наблюдения и многобройни интервюта със свещенослужители и миряни, авторката проследява политиката на тоталитарната власт към религиозните вярвания и традиции през десетилетията и въздействието, което тя има върху религиозния живот на населението. Случаи на разрушаване, изоставяне и десакрализация на църковни храмове са разгледани в статията на Яна Гергова – *Потопеният храм: между вярата и възмездието, паметта и наследството*. Като се опира на архивни и устни свидетелства за потопени църкви при строежа на язовирите Жребчево, Копринка, Пчелина, Студена и Огоста, статията проследява осмислянето и паметта

за тези събития от жителите на изселените села и протичащите през последното десетилетие препотвърждаване на тези храмове като култови места и пространства на памет. Проблемът за десакрализация на църковните обекти е в центъра на внимание и в статията на *Жоржета Назърска – Православно културно наследство в условия на атеистична държавна политика: аспекти на „българския случай“ през 50-те – 80-те год. на XX в.* Статията се спира обстойно на държавните политики спрямо църковното наследство и на действията на държавните институции по изземване на икони и утвар от църкви и манастири, тяхното инвентаризиране, включване в музейни сбирки и пр. Въз основа на проведенния анализ авторката поставя ключовия въпрос за степента, в която атеистичната политика в страната в продължение на 40 години е довела едновременно до разрушаване и съхраняване на религиозното културно наследство в неговите материални и нематериални измерения.

С богатството от теми, аналитични подходи и документални свидетелства сборникът „Българският социализъм: идеология, всекидневие, памет“ представлява безспорен влог в сложната и необятна проблематика, посветена на периода на социализма в Източна Европа. Той не само показва широкия диапазон от изследователски въпроси, свързани с тези десетилетия, но и разкрива неизчерпаемия ресурс от интерпретативни подстъпи, който антропологията предлага в разработването на тези теми. Без съмнение книгата ще представлява интерес за голям брой читатели и заслужено ще се нареди сред значимите издания, посветени на периода преди 1989 г.

Доц д-р Николай Вуков
Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей,
Българска академия на науките
ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6
1113 София
e-mail: nikolai.vukov@gmail.com